

Οι ταφές Β και Γ ανήκουν σε έναν ενήλικο (πιθανόν μητέρα) και ένα μικρής ηλικίας άτομο.

Η "μητέρα" είχε ταφεί σε συνεσταλμένη στάση και με το πρόσωπο στραμμένο προς βορράν. Σώθηκαν μόνο μέρη των οστών των άκρων και τα οστά του κρανίου. Μπροστά στο πρόσωπο και σε απόσταση μόλις 5 εκ. από αυτό βρισκόταν το κρανίο του παιδιού. Κοντά στα γόνατα του νεκρού της ταφής Β βρέθηκαν ίχνη πυράς σε ένα χώρο 40X40 εκ. Ίχνη πυράς βρέθηκαν σε άλλα δύο σημεία εντός του χώρου που περικλείεται από τον περίβολο.

Λόγω έλλειψης ενδείξεων η χρονολόγηση του τύμβου, μέχρι στιγμής δεν είναι δυνατή. Παρόμοιος τύμβος υπάρχει πάνω σε χαμηλό έξαρμα 200 μ. βόρεια απ' αυτόν που ανασκάφτηκε. Ελπίζουμε ότι η μελλοντική ανασκαφή του θα προσφέρει στοιχεία πολύτιμα για τη χρονολόγηση και των δύο τύμβων.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΩΤΣΟΣ

ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΕΙΟ ΤΗΣ ΕΔΕΣΣΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ: ΟΙ ΕΜΠΡΟΣΘΟΤΥΠΟΙ

Το νομισματοκοπείο της Έδεσσας εγκαινιάζεται επί εποχής Αυγούστου (27 π.χ. - 14 μ.χ.) και εκδίδει την τελευταία του κοπή επί Φιλίππου Α' του Άραβος (244-249 μ.Χ.). Είναι ένα από τα 321 επαρχιακά νομισματοκοπεία του ρωμαϊκού κράτους που εξέδωσε νομίσματα¹. Η πλειονότης αυτών των νομισματοκοπειών εξέδωσε χάλκινα νομίσματα, πλην σπάνιων περιπτώσεων, όπως η εξαιρετική έκδοση ημίδραχμων επί Αντωνίου του νομισματοκοπείου της Νικόπολης στην Ήπειρο², και οι αργυρές κοπές των νομισματοκοπειών της Αντιόχειας στη Συρία, της Καισάρειας στην Καππαδοκία και της Αλεξάνδρειας στην Αίγυπτο. Οι κοπές αυτές εξυπηρετούσαν τις καθημερινές ανάγκες της πόλης και γι' αυτό το λόγο η κυκλοφορία τους ήταν περιορισμένη. Η ύπαρξη αυτών των νομισματοκοπειών είναι ανεξάρτητη από το *status* της πόλης. Οι ελληνικές πόλεις φαίνεται ότι μπορούσαν να αποκτήσουν το δικαίωμα κοπής χάλκινων νομισμάτων με τη συγκατάθεση της Ρώμης³.

Το νομισματοκοπείο της Έδεσσας είναι ένα από τα 9 μακεδονικά νομισματοκοπεία⁴. Οι εμπροσθοτύποι των νομισμάτων φέρουν το δαφνοστεφές ή ακτινοστεφές πορτραίτο ή προτομή του αυτοκράτορα και γνωρίζουμε μέχρι στιγμής μόνον ένα νόμισμα χωρίς αυτοκρατορικό πορτραίτο. Το όνομα και ο τίτλος του αυτοκράτορα εγγράφονται συντετημημένα ή μη και δηλώνονται με ελληνικούς χαρακτήρες, όπως άλλωστε συμβαίνει σε όλα τα νομισματοκοπεία των ελληνικών επαρχιακών πόλεων της αυτοκρατορίας. Σε καμιά περίπτωση δεν έχουμε χρονολογική υποδήλωση της κοπής με ένδειξη του έτους κυκλοφορίας, του πλήρους τίτλου του αυτοκράτορα ή του ονόματος των υπευθύνων αρχόντων της κοπής, όπως συναντάται σε άλλες πόλεις. Στη Βέροια για παράδειγμα, έχουμε μερικές εκδόσεις του Κοινού των Μακεδόνων, όπου δηλώνεται το έτος της έκδοσης, ενώ στη Μαγνησία του Μαιάνδρου συναντώνται τα ονόματα των επώνυμων αρχόντων υπεύθυνων της κοπής.

1. Γενικά πάνω στα επαρχιακά νομισματοκοπεία της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η πρόσφατη μελέτη των: M. Amandry, M. Burnet, P.P. Ripollès, *A Roman Provincial Coinage*, London 1991, μας παρέχει όλη την μέχρι στιγμής βιβλιογραφία και τη σύγχρονη προβληματική γύρω απ' αυτά.

2. Μ. Οικονομίδου, *Η νομισματοκοπία της Νικόπολεως*, Αθήνα 1975.

3. L. Robert, "ΑΓΓΗΣΑΜΕΝΟΣ, sur les monnaies", *Hellenica* 11-12 (1960), σ. 53-62.

4. Τα νομισματοκοπεία της Μακεδονίας είναι αυτά των πόλεων: Αμφίπολη, Έδεσσα, Βέροια - έδρα συγχρόνως του Κοινού των Μακεδόνων, Θεσσαλονίκη -, των αποικιών: Δίον, Κασσάνδρεια, Πέλλα Φίλιπποι, και του *municipium* των Στόβων.

Το νομισματοκοπείο της Έδεσσας δεν εξέδωσε νομίσματα για όλους τους αυτοκράτορες⁵. Το φαινόμενο αυτό δεν πρέπει να μας ξενίζει, καθότι κανένα νομισματοκοπείο της Μακεδονίας, ούτε και των άλλων επαρχιών, δε μπορεί να περηφανευθεί για κάτι αντίστοιχο. Για παράδειγμα η Θεσσαλονίκη δεν έκοψε νομίσματα για τον Αδριανό. Τα χάσματα αυτά στη νομισματική δραστηριότητα μιάς πόλης είναι εξηγήσιμα λόγω: της βραχύχρονης βασιλείας ενός αυτοκράτορα, της ανακήρυξής του από τον στρατό για μικρό χρονικό διάστημα σε κάποιο απομακρυσμένο μέρος της αυτοκρατορίας, με αποτέλεσμα, όταν αυτό γινόταν γνωστό, να βρίσκεται ήδη άλλος αυτοκράτορας στην εξουσία, ή ακόμη η μη αναγνώριση του από την αυτοκρατορία, διότι υπήρξαν και οι σφετεριστές του θρόνου⁶.

Δεν θα πρέπει πάντως να αποκλείσουμε και την παρέμβαση οικονομικών λόγων. Είναι λογικό, σε κάποια δεδομένη στιγμή η πόλη να θεωρούσε ασύμφωρη την κοπή και κυκλοφορία νομίσματος, όταν για παράδειγμα έκρινε ότι είχε αρκετά νομίσματα σε κυκλοφορία από προηγούμενους αυτοκράτορες. Είναι γεγονός ότι η πόλη δεν έκοβε νομίσματα αμέσως μετά την ανακήρυξη ενός νέου αυτοκράτορα ούτε απέσυρε από την κυκλοφορία τα νομίσματα του προηγούμενου εκτός και αν υπήρχε "Damnatio Memoriae", όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Κόμμοδο, για τον οποίο έχουν βρεθεί μόνον δύο νομίσματα από την Έδεσσα. Αυτό αποδεικνύεται από τη σύνθεση των θησαυρών, όπου συνυπάρχουν νομίσματα διαφόρων αυτοκρατόρων, γεγονός που μας υποδηλώνει την παράλληλη κυκλοφορία των κοπών, από την φθορά που παρατηρείται στα νομίσματα των προηγούμενων αυτοκρατόρων, και από τα επισημασμένα νομίσματα.

Παρ' όλα αυτά παρουσιάζεται ένα σημαντικό κενό στο νομισματοκοπείο της Έδεσσας κατά την Ιουλιοκλαυδιανή δυναστεία με εκδόσεις μόνον του Αύγουστου και του Τιβέριου. Η λειτουργία του ξαναρχίζει με τον Αδριανό. Εχουμε δηλαδή ένα τεράστιο χάσμα 95 ετών. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η πόλη χρησιμοποιούσε αρχικά για ένα χρονικό διάστημα τα νομίσματα του Αύγουστου και του Τιβέριου, (έχουν βρεθεί 12 μήτρες για τον πρώτο και 11 για τον δεύτερο⁷), και ότι στη συνέχεια χρησιμοποίησε για τις καθημερινές της ανάγκες

5. Το νομισματοκοπείο της Έδεσσας εξέδωσε νομίσματα για τους παρακάτω αυτοκράτορες: Αύγουστο (2 π.Χ.-14 μ.Χ.), Τιβέριο (14-37 μ.Χ.), Αδριανό (131/132 μ.Χ.), Μάρκο Αυρήλιο (171-180 μ.Χ.), Κόμμοδο (180-192 μ.Χ.), Σεπτίμιο Σευήρο (198-211 μ.Χ.), Γέτα (209/210-211 μ.Χ.), Καρακάλλα (212 μ.Χ.), Μακρίνο (πριν τις 29/9/217 μ.Χ.), Ελιογάβαλο (218-222 μ.Χ.), Αλέξανδρο Σευήρο (222-235 μ.Χ.), Μαξιμίνο και Μάξιμο (235-238 μ.Χ.), Γορδιανό Γ' (δευτερο μισό του 241 έως τέλος του 242 μ.Χ.) και Φίλιππο Α' τον Άραβα (244-245 μ.Χ.)

6. Ι. Τουραϊσόγλου, *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit*, Berlin 1988, σ. 21.

7. Τα νομίσματα του Τιβέριου κατατάσσονται σε δύο εκδόσεις. 1. Εμπρ.: πορτραίτο

τα νομίσματα των άλλων μακεδονικών πόλεων και αυτά της αυτοκρατορίας. Άλλωστε, αν δει κανείς τον βαθμό φθοράς των νομισμάτων του Αύγουστου και του Τιβέριου, διαπιστώνει εύκολα ότι αυτά δεν είναι δυνατόν να κυκλοφόρησαν 95 χρόνια. Αυτή η υπόθεση μπορεί να επιβεβαιωθεί από τα ανασκαφικά δεδομένα, βλέποντας δηλαδή την νομισματική κυκλοφορία στην Έδεσσα και στην περιοχή της, από το 37-131/132 μ.Χ.

Τα αίτια αυτής της μακρόχρονης διακοπής δεν μας είναι γνωστά από καμία πηγή του ρωμαϊκού κράτους ή της ίδιας της πόλης, αλλά υποψιαζόμαστε ότι θα ήταν οικονομικά. Θα μπορούσαμε μάλιστα να υποθέσουμε ότι αυτές οι πρώτες κοπές της Έδεσσας αποτελούσαν εξαίρεση, εξυπηρετώντας κάποιες ανάγκες στην αρχή της αυτοκρατορίας, και ότι το νομισματοκοπείο μπήκε σε κανονική λειτουργία από την εποχή του Αδριανού. Άλλωστε όλα τα επαρχιακά νομισματοκοπεία δεν άρχισαν τις κοπές τους αμέσως με την εγκαθίδρυση της αυτοκρατορίας. Υπενθυμίζουμε ότι τα νομισματοκοπεία της Μακεδονίας μπήκαν σε λειτουργία την εποχή του Αύγουστου, εκτός από την Κασσάνδρεια και το Κοινό των Μακεδόνων, που άρχισαν τις κοπές τους με τον Καλλιγούλα (37-41 μ.Χ.), και την Βέροια με τον Φίλιππο τον Άραβα (244-249 μ.Χ.)⁸. Όσον αφορά την επαναλειτουργία ή την αρχή του νομισματοκοπείου κατά την περίοδο του Αδριανού ίσως θα πρέπει να δούμε κάποια σχέση με την φιλελληνική πολιτική του παραπάνω αυτοκράτορα και την ίδρυση του Πανελληνίου, μολονότι οι πηγές μνημονεύουν μόνον τη Θεσσαλονίκη σαν μακεδονική πόλη που πήρε μέρος στο Πανελλήνιο⁹.

Οι εμπροσθότυποι παρουσιάζουν όπως είπαμε και παραπάνω το πορτραί-

Αύγουστου / οπισθ.: πορτραίτο Τιβέριου και 2. Εμπρ.: πορτραίτο Τιβέριου / οπισθ.: πορτραίτο Λίβιας. Η μέχρι στιγμής βιβλιογραφία θεωρούσε το πορτραίτο του Τιβέριου σαν εμπροσθότυπο στην πρώτη έκδοση. Από την ταξινόμηση του υλικού με μήτρες παρατηρήσαμε ότι αυτό είναι λάθος, διότι έχουμε για τον Αύγουστο 4 μήτρες ενώ για τον Τιβέριο 12 στην πρώτη έκδοση, και ότι στη δεύτερη έκδοση έχουμε 7 μήτρες για τον εμπροσθότυπο με τον Τιβέριο και 13 μήτρες για τη Λίβια. Θεωρούμε λοιπόν ότι η πρώτη έκδοση έχει σαν εμπροσθότυπο το μεταθανάτιο πορτραίτο του Αύγουστου και όχι αυτό του Τιβέριου και ότι το σύνολο των μητρών της κοπής του Τιβέριου ανάγεται σε 11 μήτρες και όχι σε 25.

8. Πρέπει να ομολογήσουμε ότι η έλλειψη εξαντλητικών μελετών και ολοκληρωμένων καταλόγων για τα νομισματοκοπεία της Μακεδονίας, εκτός από της Θεσσαλονίκης, μας αφήνει πάντα σε αμφιβολία για τα παραπάνω δεδομένα που έχουν αντληθεί από τις μέχρι σήμερα δημοσιευμένες συλλογές και από την μελέτη της συλλογής του Cabinet des Medailles στο Παρίσι.

9. Πάνω στο Πανελλήνιο η μελέτη των Α. J. Spawforth, S. Walker, "The world of Panellinion I. Athens and Eleusis", *JRS* 75 (1985), 78-104, και των ιδίων: "The world of Panellinion II", *JRS* 76 (1986), 88-105, σημειώνει στον επίλογο ότι ο κατάλογος των πόλεων που πήραν μέρος στο Πανελλήνιο παραμένει πάντα ανοικτός και ότι σίγουρα και πολλές άλλες πόλεις θα έπρεπε να είχαν λάβει μέρος σε αυτό. Από αυτή την διαπίστωση δεν θέλουμε βέ-

το ή την προτομή του αυτοκράτορα προς τα δεξιά. Από τη σύγκριση των μητρών που έγινε για τον κάθε αυτοκράτορα ξεχωριστά με τις άλλες μακεδονικές πόλεις, παρατηρήσαμε ότι δεν υπάρχει καμία κοινή μήτρα με τα άλλα νομισματοκοπεία. Η σύγκριση αυτή είναι ολοκληρωμένη όσον αφορά το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης, το οποίο είναι και το μόνο που έχει μελετηθεί ολοκληρωτικά μέχρι στιγμής από τον Ι. Τουράτσογλου¹⁰. Δεν μπορούμε να είμαστε απολύτως βέβαιοι για την μη ύπαρξη κοινής μήτρας με τις άλλες πόλεις, δηλαδή την Αμφίπολη και την Βέροια με το Κοινό των Μακεδόνων, διότι τα νομίσματα των δημοσιευμένων συλλογών και του μουσείου του Παρισιού, δεν αποτελούν πλήρη κατάλογο. Επειδή το νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης είναι το μεγαλύτερο στη Μακεδονία και δεν βρέθηκε καμία κοινή μήτρα με αυτό, νομίζουμε ότι μπορούμε να επιβεβαιώσουμε πως στην Μακεδονία δεν υπήρξε ούτε κεντρικό ούτε κινητό νομισματοκοπείο, όπως έχει παρατηρηθεί από τον K. Kraft¹¹ στην Μικρά Ασία και όπως υποδήλωσε ο Ι. Τουράτσογλου¹² για την Μακεδονία. Λέγοντας κεντρικό νομισματοκοπείο εννοούμε την κοπή όλων των νομισμάτων σε μία πόλη και τη διανομή τους στη συνέχεια στις άλλες και κινητό τη μεταφορά των μητρών ή τη διακίνησή τους λόγω της μετακίνησης των τεχνικών-χαρακτών στις πόλεις που κόβουν νόμισμα. Φυσικά καμία αντίστοιχη σύγκριση δεν είναι δυνατή με τα νομισματοκοπεία των αποικιών και του *punicipium* των Στόβων, καθότι αυτά φέρουν λατινικές επιγραφές, χρησιμοποιώντας ως εκ τούτου εξαρχής διαφορετικές μήτρες.

Το γεγονός ότι δεν υπήρξε καμία ταύτιση μητρών δεν εμπόδισε μία στυλιστική σύγκριση και προσέγγιση των πορτραίτων με αυτά των άλλων πόλεων και αποικιών της Μακεδονίας κατά πρώτον και με τις αυτοκρατορικές εκδόσεις του ρωμαϊκού κράτους κατά δεύτερον.

Α. Αποτελέσματα της σύγκρισης με τις μακεδονικές πόλεις και αποικίες:

Παρατηρήσαμε σε μία μόνο περίπτωση μια εξαιρετική ομοιότητα που αγγίζει τα όρια της ίδιας μήτρας για την Ιουλία Παύλα της Έδεσσας, νόμισμα BMC CGC5 σ. 40, 24, (φωτ. 1), με αυτήν της Θεσσαλονίκης, Τουράτσογλου, μήτρα V1, Πίν. 33, (φωτ. 2).

Σημειώσαμε μία αξιοσημείωτη στυλιστική προσέγγιση της Έδεσσας με την

βαία να υπονοήσουμε ότι η Έδεσσα είχε λάβει μέρος στο Πανελλήνιο και ότι βρίσκουμε σαν εξήγηση του ανοίγματος του νομισματοκοπείου από το γεγονός.

10. *Ο.π.*, σ. 6.

11. K. Kraft, *Das System der Kaiserzeitlichen Münzprägung in Kleinasien*, Berlin 1972. Θα πρέπει όμως να δει κανείς και τις κριτικές που έγιναν πάνω στο έργο του Kraft, A. Johnston, "New problems for old: K. Kraft on die-sharing in Asia Minor", *NC* 14 (1974), 202-207, και A. Kryzanowska, "Les produits du même atelier ou les répliques de la même image dans d'autres villes de l'Asie Mineure", *Proc. of the Inter. Num. Symposium*, Budapest 1980, σ. 19-21.

12. *Ο.π.*, σ. 6, σ. 24

Αμφίπολη, την Θεσσαλονίκη, την Πέλλα και τους Στόβους κατά διάφορα χρονικά διαστήματα και για ορισμένες μήτρες. Πιο συγκεκριμένα με:

- την Πέλλα κατά τον 2ο και 3ο αιώνα με προσεγγίσεις για τους Αδριανό, Μάρκο Αυρήλιο και Μακρείο.

- τους Στόβους κατά τη διάρκεια του 2ου και 3ου αιώνα με τους Μάρκο Αυρήλιο, Σεπτίμιο Σευήρο και Ιουλία Δόμνα. Στον πίνακα παρουσιάζεται το παράδειγμα του Μάρκου Αυρήλιου της Έδεσσας, νόμισμα 8947 του νομισματικού μουσείου της Σόφιας, (φωτ. 3), και το νόμισμα SNG Cop. 330 των Στόβων του ίδιου αυτοκράτορα (φωτ. 4).

- την Αμφίπολη κατά τον 3ο αιώνα με τους Μαξιμίνο και Μάξιμο. Για παράδειγμα ο Μαξιμίνος της Έδεσσας, νόμισμα της ANS 262 (φωτ. 5) σε σύγκριση με το νόμισμα της SNG Cop. 119 του ίδιου αυτοκράτορα (φωτ. 6).

- και τέλος με τον Γορδιανό Γ' του νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης.

Για τους υπόλοιπους αυτοκράτορες έχουμε παρατηρήσει αρκετή έως καμία ομοιότητα. Για παράδειγμα ο Τιβέριος, νόμισμα του νομισματικού μουσείου του Μόναχου (φωτ. 7) και η Λίβια, νόμισμα 32545 του μουσείου του Ερμιάζ, (φωτ. 8), του νομισματοκοπείου της Έδεσσας, δεν έχουν καμία ομοιότητα με τα αντίστοιχα της Θεσσαλονίκης, Τουράτσογλου μήτρα V3, πίν. 6, (φωτ. 9) και της Λίβιας, Τουράτσογλου μήτρα R10, πίν. 6 (φωτ. 10).

Γενικά πάντως δεν παρατηρείται συχνή στυλιστική προσέγγιση στα αυτοκρατορικά πορτραίτα, αφού μόνον για μερικές μήτρες σε 9 από τους 14 αυτοκράτορες βρήκαμε σχετικά μεγάλη ομοιότητα πορτραίτων.

Ίσως για τις παραπάνω περιπτώσεις και μόνον, και ιδιαίτερα για την περίπτωση της Ιουλίας Παύλας της Έδεσσας και της Θεσσαλονίκης, να μπορούμε να αναγνωρίσουμε το χέρι του ίδιου χαρακτή. Πιστεύουμε όμως ότι η περίπτωση της πιστής αντιγραφής από το ένα νόμισμα στο άλλο είναι η πιθανότερη εξήγηση αυτής της ομοιότητας των μητρών¹³. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι απ' αυτές τις πόλεις περνούσε η Εγνατία οδός διευκολύνοντας ως εκ τούτου την κυκλοφορία του νομίσματος. Αν παράλληλα εξετάσουμε την κυκλοφορία του εδεσσαϊκού νομίσματος, παρατηρούμε ότι εκτός από τους Στόβους, αυτό κυκλοφορεί σε όλες τις παραπάνω πόλεις, ενώ δεν κυκλοφορεί στο Δίον, στην Κασσάνδρεια και στους Φιλίππους, μακεδονικά νομισματοκοπεία με τα οποία δεν παρατηρήσαμε στυλιστικές προσεγγίσεις. Στο Δίον, μία από τις λίγες ανασκαφές, από τις οποίες μπορούσαμε να έχουμε μια πλήρη εικόνα των νομισματικών ευρημάτων, παρατηρήσαμε ότι από τα 3.000 περίπου νομίσματα που βρέ-

13. *Ο.π.*, σ. 11 το άρθρο του A. Kryzanowska, κριτική πάνω στο έργο του Kraft, σημειώνει ότι ο παραπάνω μελετητής δεν έλαβε υπ' όψιν του την πιθανότητα αντιγραφής των μητρών από τα νομίσματα και ότι ως εκ τούτου μας παρουσιάζει περισσότερα κεντρικά νομισματοκοπεία στη Μικρά Ασία απ' ότι πιθανόν υπήρξαν στην πραγματικότητα.

θηκαν, μόνον έξι ήταν της Έδεσσας. Θεωρούμε απλώς φυσικό το εκάστοτε πορτραίτο να επηρεάζεται ή να επηρεάζει τα αντίστοιχα της περιοχής. Άλλωστε, όπως θα δούμε και παρακάτω, στυλιστικές προσεγγίσεις παρατηρούνται σε ακόμη μικρότερο βαθμό στα πορτραίτα της Ρώμης.

Β. Η σύγκριση των πορτραίτων με τα αντίστοιχα αυτοκρατορικά:

Παρατηρήσαμε ότι τα πορτραίτα της Έδεσσας αρχίζουν να μοιάζουν λίγο με τα αυτοκρατορικά από την εποχή του Αδριανού και εξής. Στη φωτογραφία 11 παρουσιάζεται το παράδειγμα του Αδριανού του νομισματοκοπείου της Έδεσσας, νόμισμα 701 του νομισματικού μουσείου του Παρισιού, σε σύγκριση με αυτό της Ρώμης, BMCRE, Πίν. 49, 1, (φωτ. 12), με το οποίο η ομοιότητα είναι πολύ μικρή.

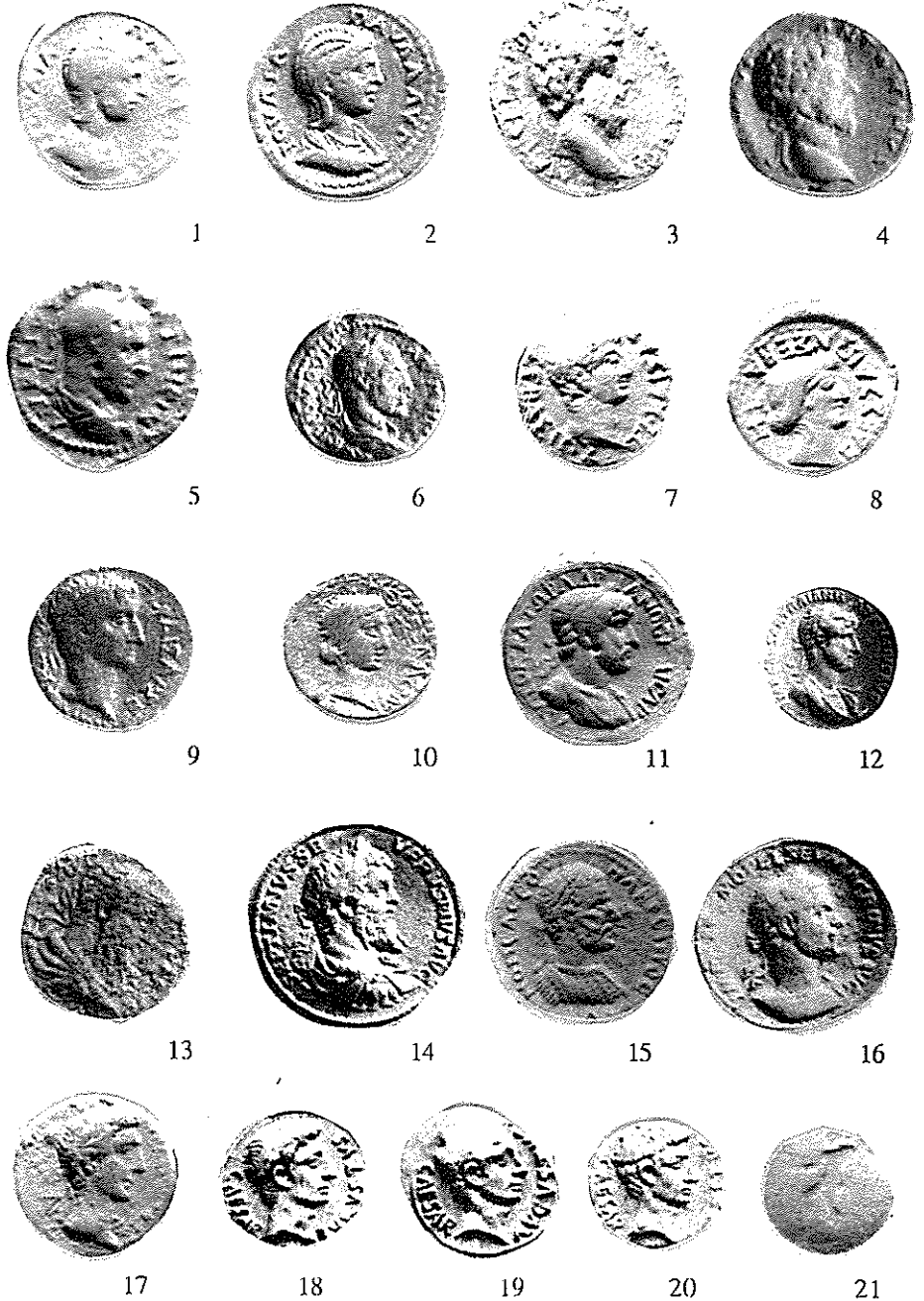
Τα πορτραίτα αρχίζουν να μοιάζουν αρκετά από την εποχή του Σεπτήμιου Σευήρου (193-211). Πιο συγκεκριμένα τα πορτραίτα του παραπάνω αυτοκράτορα, του Καρακάλλα (198-217) και του Αλέξανδρου Σευήρου (222-235), είναι τα μόνα πορτραίτα του νομισματοκοπείου της Έδεσσας, τα οποία μοιάζουν αρκετά με τα αντίστοιχα πρότυπα του ρωμαϊκού κράτους. Μπορούμε να δούμε αυτήν την ομοιότητα με το παράδειγμα του πορτραίτου του Σεπτήμιου Σευήρου της Έδεσσας, νόμισμα 918-2 του μουσείου Θεσσαλονίκης, (φωτ. 13) και το νόμισμα του νομισματοκοπείου της Ρώμης BMCRE, Πίν. 48, 10, (φωτ. 14).

Μπορούμε επίσης να διαπιστώσουμε τη στυλιστική διάσταση των πορτραίτων των δύο νομισματοκοπειών με το παράδειγμα του Μακρύνου, νόμισμα 528175 του νομισματικού μουσείου Αθηνών, (φωτ. 15), σε σύγκριση με το νόμισμα BMCRE, Πίν. 81, 6, (φωτ. 16) του αυτοκρατορικού νομισματοκοπείου της Ρώμης.

Η απουσία ομοιότητας κατά την Ιουλιοκλαυδιανή δυναστεία, αν και όπως είπαμε η Έδεσσα δεν εξέδωσε παρά μόνον για τον Αύγουστο και τον Τιβέριο, υποδεικνύει ίσως ότι η οργάνωση του νομισματοκοπείου στην αρχή ήταν τέτοια που τα πρότυπα των πορτραίτων των αυτοκρατόρων¹⁴, αν πράγματι αυτά υπήρχαν και διαδίδονταν από την αρχή της αυτοκρατορίας, είτε δεν έφθασαν στην Έδεσσα είτε το νομισματοκοπέιο δεν τα έλαβε υπ' όψιν. Και στις δύο περιπτώσεις αυτό σημαίνει ότι η ομοιότης του πορτραίτου με το φυσικό πρόσωπο του αυτοκράτορα δεν είχε μεγάλη σημασία.

Μπορούμε να δούμε το νόμισμα του νομισματικού μουσείου της Στουτγκάρδης, που αναπαριστά τον Αύγουστο της Έδεσσας (φωτ. 17), και αυτά

14. Πάνω στη διάδοση των πρότυπων πορτραίτων στην αυτοκρατορία για τη γλυπτική μπορεί να δει κανείς τις μελέτες των: E. H. Swift, "Imagines in imperial portraiture", AJA 27 (1923), 286-301, και M. Stuart Howe, "How where imperial portraits distributed through the Roman Empire?", AJA 43 (1939), 601-617, και τις παρατηρήσεις πάνω στα νομισματικά πορτραίτα του I. Τουράτσουλου, ο.π., σ. 6, σ. 24 κ.λ.

Το Νομισματοκοπέιο της Έδεσσας Μακεδονίας: οι εμπροσθότυποι

του ίδιου αυτοκράτορα του νομισματοκοπέιου της Ρώμης BMCRE, Πίν. 2, 16, 17, 18, (φωτ. 18, 19, 20, αντίστοιχα), και να παρατηρήσουμε την έλλειψη ομοιότητας των πορτραίτων.

Το ίδιο συμβαίνει, όπως είπαμε και παραπάνω, και με τα νομίσματα των άλλων μακεδονικών πόλεων.

Συνεπώς θα πρέπει ίσως να επανεξεταστεί τί είναι πορτραίτο και να αναθεωρηθεί η ισχύουσα αντίληψη ότι το πορτραίτο αναπαράγει τα χαρακτηριστικά του φυσικού προσώπου. Η θεωρία που προτείνεται από τον Ph. Bruneau¹⁵, σύμφωνα με την οποία το πορτραίτο δεν προσεγγίζει τόσο το φυσικό πρόσωπο, αλλά θεωρείται και αναγνωρίζεται σαν τέτοιο λόγω της κοινωνικής υπόστασης του ατόμου το οποίο και αποδίδει, φαίνεται πολύ λογική και βρίσκει στην περίπτωση της Έδεσσας ένα απτό παράδειγμα. Έτσι η απουσία ομοιότητας των πορτραίτων του Αύγουστου, του Γιβέρριου και της Λίβιας, δεν είναι σημαντική, γιατί ο κόσμος θα αναγνώριζε ούτως ή άλλως το πρόσωπο του αυτοκράτορα, του οποίου επιπλέον το νόμισμα έφερε και τον τίτλο. Είναι δε πολύ πιθανόν η προπαγανδιστική πολιτική της Ρώμης να μην είχε ακόμη "τελειοποιηθεί" στην αρχή της αυτοκρατορίας με την αποστολή και εξάπλωση του αυτοκρατορικού πορτραίτου σε όλη την επικράτεια, αν και πιστεύουμε σαν πιθανότερη εκδοχή την εξάπλωση του πορτραίτου μέσω των ίδιων των νομισμάτων του ρωμαϊκού κράτους και όχι την "αποστολή" πρότυπων στην επαρχία.

Αντίθετα η στυλιστική σύγκριση των πορτραίτων, όπου αυτή στάθηκε δυνατή, μας φάνηκε χρήσιμη κάθε φορά που αντιμετωπίσαμε το πρόβλημα της διάταξης των μητρών, δηλαδή σε περιπτώσεις όπου είχαμε διακοπή της σειράς των εκδόσεων ελλείψει ταύτισης των μητρών των οπισθότυπων. Συγχρόνως η στυλιστική προσέγγιση των πορτραίτων με αυτά της Ρώμης, όταν αυτή είναι δυνατή, μας υποδηλώνει, (για παράδειγμα στη περίπτωση του Σεπτίμιου Σευήρου¹⁶), τη σχετική χρονολόγηση του εκάστοτε αυτοκράτορα, διότι αυτά είναι ασφαλώς χρονολογημένα. Και λέγοντας σχετική χρονολόγηση εννοούμε ότι δεν μπορούμε να αποδώσουμε στα επαρχιακά νομισματοκοπέια την ακριβή χρονολόγηση που έχουμε στα αυτοκρατορικά νομισματοκοπέια, διότι δεν ξέρουμε πόσος χρόνος απαιτείται για να διαδοθεί ένας νέος τύπος πορτραίτου από τη Ρώμη προς την περιφέρεια, ούτε αν η περιφέρεια έκοβε αμέσως νόμισμα με τον νέο τύπο. Απλώς αυτή η ένδειξη είναι ένα δείγμα *post quem* χρονολόγησης.

Για την Έδεσσα έχουμε προς στιγμήν ένα και μοναδικό νόμισμα χωρίς το

15. Ph. Bruneau, "Le portrait", RAMAGE 1 (1983), 71-93.

16. Πάνω στη χρονολογική και στυλιστική ταξινόμηση των νομισματικών πορτραίτων του Σεπτίμιου Σευήρου στη Ρώμη, Ph. V. Hill, "The Coin-Portraiture of Severus and his family from the Mint of Rome", NC 19 (1979), 36-46, του ίδιου, "Notes on the coinage of Septimius Severus and his family, A.D. 193-217", Num. Cir. (1964), 169-178, του ίδιου, "The issues of Septimius Severus and his sons in A.D. 211", NC 18 (1978), 33-37.

πορτραίτο του αυτοκράτορα¹⁷ (ιδιωτ. συλ. BCD). Ο εμπροσθότυπος αναπαριστάει έναν γυμνό άνδρα προς τα αριστερά, με κοντό τριγωνικό γένι, ο οποίος ακουμπά το δεξί του πόδι σε ένα ύψωμα. Στο αριστερό του χέρι κρατά μάλλον δόρυ. Δεν διακρίνεται καθόλου η απόληξή του για να είμαστε απόλυτα σίγουροι ότι είναι δόρυ και όχι σκήπτρο, τρίαινα, θύρσος ή οτιδήποτε άλλο. Με το δεξί προτείνει ένα αντικείμενο ή ον, το οποίο είναι και αυτό δυσδιάκριτο. Από τον αριστερό του ώμο κρέμεται μια χλαμύδα, (φωτ. 21). Η μικρή προεξοχή στο αριστερό γόνατο είναι απλώς οξείδωση του μετάλλου. Χρονολογούμε το νόμισμα στον τρίτο αιώνα μ.Χ.. Η χρονολόγηση προκύπτει όχι μετά από ταύτιση μητρών, γιατί οι τύποι του εμπροσθότυπου και του οπισθότυπου είναι νέοι, αλλά από τα γενικότερα χαρακτηριστικά, δηλαδή το λεπτό πάχος του πετάλου, το σχήμα των γραμμάτων με το εθνικό της πόλης στον οπισθότυπο, όπου το Σ και το Ε είναι χαραγμένα με ημισέληνο και από την φορά που έχει γραφεί το εθνικό της πόλης. Το νόμισμα αποτελεί παράλληλη κοπή με αυτά με πορτραίτο, και κυκλοφορεί σύγχρονα με αυτά, όπως έχει παρατηρηθεί και συμβαίνει και στα άλλα επαρχιακά νομισματοκοπέια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η ύπαρξη αυτού του νομίσματος χωρίς αυτοκρατορικό πορτραίτο, μας επαναφέρει το ερώτημα της σημασίας που είχαν αυτά τα νομίσματα, αν πράγματι υπήρχε. Οι παρατηρήσεις επί του θέματος έχουν καταλήξει σε τέσσερις απόψεις:

1. Υπήρξε η υπόνοια ότι τα νομίσματα χωρίς αυτοκρατορικό πορτραίτο έχουν κάποια πολιτική σημασία και είναι ως εκ τούτου αλληλένδετα με το status της πόλης και με κάποιου είδους εύνοια που η Ρώμη έδειχνε προς αυτήν, αφού η απουσία του αυτοκρατορικού πορτραίτου θα έπρεπε να μας υποδηλώνει μία μεγαλύτερη αυτονομία της πόλης¹⁸. Είναι γνωστό ότι λίγο πριν την κατάλυση της Δημοκρατίας, ορισμένες μακεδονικές πόλεις, είτε εξαιτίας της διέλευσης των στρατευμάτων, είτε διότι είχαν πάρει το μέρος της τριανδρίας κατά των δημοκρατικών, ανακηρύχθηκαν ελεύθερες. Η Έδεσσα, σε επιτάφια λατινική επιγραφή που βρέθηκε στη Βέροια και χρονολογείται στον 3ο-4ο αιώνα¹⁹, δηλώνεται σαν πόλη (*civitas*)²⁰. Αλλά η διαπί-

17. Για την ομολογία αυτών των κοπών χωρίς αυτοκρατορικό πορτραίτο ασαφίστασε την πρόταση της Ann Johnston, η οποία στο άρθρο της "The so-called «pseudo-autonomous» Greek Imperialism", ANSMN 30 (1985), 89-112, προτείνει τον όρο "χωρίς αυτοκρατορικό πορτραίτο" σε αντιδιαστολή με τους μέχρι στιγμής χρησιμοποιημένους όρους "αυτόνομα" ή "ψευδοαυτόνομα" νομίσματα.

18. F. Lenorman, La monnaie dans l'antiquité 2, Paris 1898, σ. 166-167, K. Regling, Die Münzen von Priene, Berlin 1927, σ. 13, Macdonald, "The Pseudo-autonomous Coinage of Antioch", NC (1904), 105-135.

19. Perdrizet, "Trois inscriptions latines de Roumélie", BCH (1900) 542-544

20. Θα πρέπει το ερωτηματικό στον πίνακα της Φ. Παπάζογλου, αν η Έδεσσα είχε ή όχι το status της πόλης (*civitas*) κατά την ρωμαϊκή περίοδο, να εληφθεί ως λάθος εκ παραδρομής,

στωση ότι υπάρχουν πόλεις που ήταν ελεύθερες και δεν έκοψαν νόμισμα, όπως η Άκανθος, ενώ πόλεις που δεν είχαν κάποιο ιδιαίτερο status έκοψαν, όπως η Αμισσός του Πόντου, φανερώνει ότι το δικαίωμα κοπής και κυκλοφορίας νομίσματος με ή χωρίς αυτοκρατορικό πορτραίτο, ήταν ανεξάρτητο από το αν μια πόλη ήταν ελεύθερη ή όχι. Θα πρέπει να πούμε ότι αυτή η θεωρία αναπτύχθηκε έχοντας σαν παράδειγμα τις πόλεις που έκοψαν μόνον νομίσματα χωρίς αυτοκρατορικό πορτραίτο, δηλαδή την Αθήνα, τη Χίο, και την Τερμισσό.

2. Υπήρξε η πρόταση ότι τα νομίσματα χωρίς αυτοκρατορικό πορτραίτο εκδίδονταν ώστε να μην αποσύρονται τα προηγούμενα, όταν άλλαζε ο αυτοκράτορας²¹. Η υπόθεση όμως αυτή αντικρούεται από τα δεδομένα των θησαυρών, τη φθορά τους και τις επισημάνσεις των νομισμάτων. Νομίσματα διαφορετικών αυτοκρατόρων κυκλοφορούσαν συγχρόνως και συνεπώς, όταν άλλαζε ο αυτοκράτορας, αυτό δεν σήμαινε αυτόματα την απόσυρση και χύτευση των νομισμάτων που ήταν στην κυκλοφορία.

3. Ο Α. Bellinger²² υπέθεσε ότι από τα νομίσματα χωρίς αυτοκρατορικό πορτραίτο οι πόλεις κέρδιζαν όλο το ποσοστό του φόρου, που η ρωμαϊκή αυτοκρατορία χρέωνε για κάθε νόμισμα²³, ενώ αντίθετα από τις κοπές με πορτραίτο έδιναν το μισό κέρδος στην Ρώμη. Αυτή η υπόθεση προσκρούει πρώτον στο γεγονός ότι δεν υπάρχουν μόνον κοπές των πόλεων, αλλά ακόμη και των αποικιών χωρίς πορτραίτο. Δεύτερον, δεν υπάρχει κανένας διαχωρισμός των παράλληλων μεταξύ τους κοπών με και χωρίς πορτραίτο, αφού σε πόλεις όπου τα νομίσματα φέρουν μονογράμματα ή ονόματα των αρχόντων, υπεύθυνων του νομισματοκοπείου, αυτά είναι ίδια και στις δύο εκδόσεις. Και τρίτον, αν πράγματι οι πόλεις κέρδιζαν περισσότερο από τις εκδόσεις χωρίς πορτραίτο, θα ήταν συμφέρον τους να κόβουν τέτοια νομίσματα για όλους τους αυτοκράτορες και επιπλέον θα έπρεπε αυτές οι κοπές να είναι μεγαλύτερες αν όχι ισάριθμες των εκδόσεων με αυτοκρατορικό πορτραίτο. Επί πλέον καμία πηγή δεν αναφέρει την ύπαρξη ενός τέτοιου φόρου.

αφού το λήμμα δεν αφήνει καμία τέτοια αμφιβολία. F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l' époque romaine*, (BCH Suppl. 16), Paris 1988, σ. 127-131, 446-447.

21. Ο.π., σ. 17, σ. 104

22. A. Bellinger, "Greek Mints Under the Roman Empire", *Essays in Roman coinage presented to H. Mattingly*, 1956, σ. 148

23. Είναι γεγονός ότι οι πόλεις αποφασίζουν να κόψουν νόμισμα όχι μόνον για το γόητρο της πόλης, αλλά και για το κέρδος που τους απέφερε η κυκλοφορία νομίσματος. Η επιγραφή της Σηστού είναι λίαν διευκρινιστική πάνω σε αυτό το σημείο. OGIS, 339 ή Gr. Inscr. Br. Mus., 4. 2 (1916), αρ. 1000. Σχόλια πάνω στην επιγραφή έχουν γίνει από τον H. von Fritze, "Sestos, Die Menas-Inschrift und das Münzwesen der Stadt", *Nomisma* 1 (1907), 1-13, και τον L. Robert, "Les monétaires et un décret de Sestos", *RN* 16 (1973), 49-53.

4. Υπήρξε η γενική διαπίστωση ότι τα νομίσματα χωρίς πορτραίτο είναι αυτά που καλύπτουν τη μεσαία και μικρότερη ονομαστική αξία²⁴. Πράγματι η πλειονότητα των νομισμάτων αυτών είναι μικρών υποδιαιρέσεων. Παρατηρούμε όμως ότι, για παράδειγμα στο νομισματοκοπείο της Θεσσαλονίκης, υπάρχουν εκδόσεις με νομίσματα με και χωρίς αυτοκρατορικό πορτραίτο που έχουν την ίδια ονομαστική αξία και τα οποία κυκλοφορούν συγχρόνως, όπως τα νομίσματα του Ουεσπασιανού (69-79 μ.Χ.).

Συγχρόνως παρατηρούμε ότι μέχρι την εποχή του Καλλιγούλα στη Θεσσαλονίκη οι μικρές υποδιαιρέσεις είναι νομίσματα με αυτοκρατορικό και μόνον πορτραίτο που έχουν απλώς μικρότερη διάμετρο και βάρος.

Η Έδεσσα δεν παρουσιάζει πολλές υποδιαιρέσεις στις κοπές της. Έχουμε μόνον δύο ονομαστικές αξίες κατά τη βασιλεία του Αυγούστου, Αδριανού, Γέτα, Σεπτήμιου Σεήρου και Καρακάλλα, όπου εκδίδονται νομίσματα με το πορτραίτο του αυτοκράτορα σε μικρότερη διάμετρο και με διαφορετικούς οπισθότυπους για να δηλώσουν τη διαφορετική υποδιαίρεση. Πάντως, το μοναδικό νόμισμα που γνωρίζουμε χωρίς αυτοκρατορικό πορτραίτο στην Έδεσσα, συγκαταλέγεται στην μικρότερη υποδιαίρεση, σε όποιον αυτοκράτορα και αν ανήκει, αφού έχει διάμετρο μόνον 16 mm. και βάρος 2,96 γραμ..

Έτσι το ερώτημα του ρόλου, αν υπήρχε κάποιος, των εκδόσεων χωρίς αυτοκρατορικό πορτραίτο, παραμένει ανοικτό. Είναι γεγονός πάντως ότι η παρουσία ή όχι αυτών των νομισμάτων δεν συνδεόταν με το status της πόλης, με το κέρδος που η πόλη θα μπορούσε να αποκομίσει απ' αυτές τις κοπές, ή με τις υποδιαιρέσεις των νομισμάτων. Νομίζουμε ότι είναι πολύ πιθανό, αυτή η παρατήρηση η οποία προέρχεται από εμάς τους σύγχρονους μελετητές, να μην σήμαινε απολύτως τίποτα για τους χρήστες αυτών των νομισμάτων στην αρχαιότητα και να μην υπήρχε καμία διάκριση μεταξύ των δύο σειρών. Ίσως μάλιστα να πρέπει να δούμε τα νομίσματα χωρίς αυτοκρατορικό πορτραίτο σαν μία συνέχεια της νομισματικής παράδοσης των ελληνικών πόλεων, όπου οι εμπροσθότυποι από την αρχαϊκή περίοδο, την εποχή των πρώτων νομισματικών παραγωγών, έκαναν αναφορά στην ίδια την πόλη.

Το νομισματοκοπείο της Έδεσσας εκδίδει νόμισμα για τελευταία φορά με τον Φίλιππο Α' τον Άραβα (244-249 μ.Χ.). Περίπου σ' αυτήν την περίοδο το ένα μετά το άλλο κλείνουν και τα υπόλοιπα επαρχιακά νομισματοκοπεία. Αιτία αυτού του φαινομένου είναι η οικονομικά ασύμφορη λειτουργία τους, λόγω της

24. E. G. H. Dessau, *Geschichte der römischen Kaiserzeit* 1, Berlin 1924, σ. 210-211, K. Kraft, *ό.π.*, σ. 11, σ. 26, και H. Mattingly, *Roman coins*, London 1960, σ. 192.

συνεχούς διολίσθησης του αυτοκρατορικού νομίσματος, της αύξησης των φόρων που οι πόλεις πλήρωναν στο ρωμαϊκό κράτος, και των αλληπάλληλων βαρβαρικών επιδρομών²⁵.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΟΝΟΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΔΕΣΣΑΣ

Ἡ ἐξέταση τοῦ ὀνοματολογίου τῆς ἀρχαίας Ἔδεσσας θεώρησα ὅτι ἦταν ἀναγκαῖο νὰ γίνει μὲ βάση τὴν Προσωπογραφία τῆς πόλης, ἐργασία πού ἤδη ἔχει ὀλοκληρωθεῖ καὶ σύντομα θὰ δημοσιευτεῖ¹. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖ μέρος τῆς Προσωπογραφίας τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας πού καταρτίζεται στὰ πλαίσια τοῦ Μακεδονικοῦ Προγράμματος τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος τοῦ Ε.Ι.Ε.

Ἡ Προσωπογραφία τῆς ἀρχαίας Ἔδεσσας ἀποτελεῖ τὸ σύνολο τῶν μαρτυριῶν γιὰ ὅλα τὰ πρόσωπα πού ἀναφέρονται σὲ σχέση μὲ τὴν πόλη αὐτή, τόσο δηλ. αὐτὰ πού μαρτυροῦνται στίς ἐπιγραφές πού βρέθηκαν στὴν πόλη, ὅσο καὶ αὐτὰ πού εἶναι γνωστὰ ἀπὸ πληροφορίες πού διασώζουν ἀρχαῖοι συγγραφεῖς γιὰ Ἐδεσσαίους πού διαδραμάτισαν κάποιο σημαντικό ρόλο στὴν ἱστορία τῆς

Οἱ ἀκόλουθες συντομογραφίες ἀκολουθήθηκαν:

AA = Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον.

ArchP = Archiv für Papyriusforschung.

BCH = Bulletin de correspondance hellénique.

Bechtel = F. Bechtel, Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit (Χάλλη 1917).

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum.

Δήμητσας = Μ. Γ. Δήμητσας, Ἡ Μακεδονία ἐν λίθοις φθεγγόμενοις καὶ μνημείοις σωζομένοις (Ἀθήνα 1896). Τίτλος ἀνατύπ.: Sylloge Inscriptionum Graecarum et Latinarum Macedoniae (Σιάγο 1980).

FD = Fouilles de Delphes.

IG = Inscriptiones Graecae.

IGBR = G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae I-IV (Σόφια 1958-70).

Κανατσούλης, ΜΠ = Δ. Κ. Κανατσούλης, Μακεδονικὴ Προσωπογραφία. Ἑλληνικά Συμπλήρωμα 8 (Θεσσαλονίκη 1955).

Κανατσούλης, ΜΠΣ = Δ. Κ. Κανατσούλης, Μακεδονικὴ Προσωπογραφία. Συμπλήρωμα (Θεσσαλονίκη 1967).

LGN I = P. M. Fraser, Elaine Matthews, A Lexicon of Greek Personal Names I (Ὁξφόρδη 1987).

LSJ = Liddell and Scott, Greek-English Lexicon⁹, ἀναθεωρ. ὑπὸ H. S. Jones (1925-40).

Pape - Benseler = W. Pape, G. Benseler, Wörterbuch der griechischen Eigennamen⁹ (Μπράνσβικ 1870).

RE = Pauly-Wissowa, Real Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft.

REG = Revue des études grecques.

SEG = Supplementum Epigraphicum Graecum.

1. Ἐχει δημοσιευθεῖ μὲ τὸν τίτλο: Macedonian Edessa: Prosopography and Onomasticon ("Μελετήματα" 18, Ἀθήνα 1994).

25. C. Alföldi, "The Crisis of the third Century as seen by Contemporaries", Gr. Rom. Byz. St. 15 (1974), 89-111, καὶ M. Salamon, "Causes of disappearance of city-mints in Asia Minor in the second half of the 3rd century AD", WN 14, σφ. 3 (1970), 146-162.